

MEMORIJA IN SPOMIN V ČASU GLOBALIZACIJE¹

Memorija in spomin sta se v zadnjih dvajsetih do petindvajsetih letih povzpeli v vodilni kategoriji kulturnih, humanističnih in naravoslovnih ved. Močnega zanimanja sta obe kategoriji deležni zlasti v okviru študij, ki se nanašajo na šoa. Vse več pa je tudi projektov, ki se v navezavi na francoskega zgodovinarja Pierra Noraja posvečajo tako imenovanim lieux de mémoire, krajem memorije. Podrobnejši upogled nadalje razkrije, da serija del, ki v tej ali drugi obliki potrjujejo »konjunkturo« memorije in spomina, vsebuje latentno predstavo o »rojstvu-kot-smrti« in »smrti-kot-rojstvu«. Ta subtekst »izvirne groze« stopi na površje zlasti v časih, ki podtalno evocirajo rojstvo, torej »prehod« ali »prelom«. Zaznaven je v številnih znanstvenih tekstih (npr. pri H. Arendt, P. Noraju, H. K. Bhabhi), v posebej izostreni in psihološko subtilni meri tudi v literarnih besedilih avtorjev, ki so bili kot žrtve izpostavljeni fašističnemu in nacističnemu nasilju (med Slovenci npr. B. Pahor, F. Lipuš in D. Zajc). Izpričuje pa se tudi v »teorijah« o izumrtju naroda, ki sovpadajo s strahom pred »čedalje bolj prepustnimi mejami«. Razcveta memorije in spomina, tako središčna predpostavka prispevka, ni mogoče zreducirati na – pogosto travmatično – »dediščino« iz preteklosti, katera se manifestno in latentno prenaša v sedanjost. To pomeni, da jo je treba obravnavati tudi in zlasti kot neločljivi sestavni del časa, ki ga opredeljuje proces globalizacije. Avtorica v nadaljevanju ugotavlja, da od konca 20. stoletja dalje šoa pre-sega sinhronizacijo nacionalnih kultur in postaja pomembna, če ne kar najpomembnejša navezna točka transnacionalne evropske in zunajevropske memorije. V navezavi na D. Levyja in N. Sznajderja je mogoče govoriti o »globalizaciji spomina na šoa«, ki postaja vse bolj emancipacijski projekt v smislu, da globalizacija lahko deluje tudi v korist ljudi, ne le za dobiček. Sem gre prišteti zavestno forsiranje globalizacije v povezavi z etiko (manj kršenja človekovih pravic), s procesi vključevanja (manj marginalizacije ljudi in držav) in drugimi povsem konkretnimi političnimi in legalnimi procesi. Kaže pa, da so številne »postsocialistične« države v zaostanku za tem standardom. Predvidevati pa je, da bodo ta zaostanek prej ali slej nadoknadile, saj ne bodo hotele capljati za »splošnim razvojem«.

Ključne besede: memorija, spomin, subtekst »izvirne groze«, globalizacija

MEMORY AND REMEMBRANCE IN THE TIMES OF GLOBALIZATION

In the last twenty to twenty-five years, memory and remembrance have acquired an important position in the leading category of the humanities and natural science. Both the categories are particularly interesting within the framework of the studies relating to shoah. There are more and more projects, launched by the French historian Pierre Nora and dedicated to the so called lieux de mémoire, locations of memory. A more detailed insight furthermore reveals that the series of works, confirming in this way or another the »conjuncture« of memory and remembrance, implies a latent concept of »birth-as-death« and death-as-birth«. This subtext of »primeval horror« is especially likely to surface in times evoking birth, i.e. »transition« or »break up«. It is perceptible in many scientific texts (e.g. H. Arendt, P. Nora, H. K. Bhabha), with distinct psychological subtlety also in literary texts of authors that suffered as victims of fascist and Nazi violence (B. Pahor, F. Lipuš, D. Zajc among Slovenians). It is also reflected in the »theories« about the extinction of nation, coinciding with the fear of »increasingly permeable borders«. According to the author's main supposition, the popularity of memory and remembrance cannot be reduced to – the often traumatic – »heritage« of the past, manifestly and latently transmitted into the presence. This means it has to be treated also and above all as an inseparable part of the time, defined by the process of globalization. From the end of the 20th century on, shoah surpasses the synchronization of national cultures, and is becoming an important focal point of transnational European and non-European memory. Relating to D. Levy and N. Sznajder, it is possible to talk about »globalization of the memory of shoah«, which is increasingly becoming an emancipational project in the sense that it is favourable for people, not only for profit. Here, the conscious pushing of globalization in connection with ethics (less human rights violation) should be added, together with processes of inclusion (less of marginalization of people and states) and other concrete political and legal processes. However, it seems that many »postsocialist« states lag behind this standard, although they are expected to make up for it sooner or later, as they will not wish to be behind »general progress«.

Keywords: memory, remembrance, shoah, »primeval horror« subtext, globalization

IZHODIŠČE: LIEUX DE MÉMOIRE

Memorija in spomin² sta se v zadnjih dvajsetih, petindvajsetih letih povzpela v vodilna pojma kulturnih ved. Z memorijo in spominom se ukvarjajo antične in religiološke znanosti, zgodovinarji, literarne vede, umetnostna zgodovina ter sociologija, psihologija in psihoanaliza. Nadpovprečne pozornosti sta oba pojma deležna tudi na področju medicinskega proučevanja možganov, v kognitivnih in nevroloških znanostih ter komunikacijskih in medijskih tehnologijah. Središčno mesto pa zavzemata, se zdi, v študijah in razpravah okoli *šoa*, kakor kaže silna proliferacija raznolikega gradiva, ki obravnava različne aspekte tega dogajanja³, kakor tudi okrepitev vloge kulture spomina in uporabe *šoa* kot univerzalnega »rezervoarja« za različne žrtve (Levy/Sznajder 2001). Gre za trend porasta projektov, ki se v navezavi na francoskega zgodovinarja Pierra Noraja posvečajo tako imenovanim *lieux de mémoire*, krajem memorije, ki zagotavljajo identiteto določenih družbenih skupin in še posebej širše skupnosti, imenovane nacija. Poleg številnih, pogosto dokaj obsežnih monografij⁴ prištevajo sem v prvi vrsti »kraje«, ki jih je mogoče topografsko lokalizirati, na primer geografske regije, arhive, muzeje, spomenike, taborišča, morišča, grobišča, pa tudi druge, bolj mentalne vnose v kolektivno memorijo, na primer slovesnosti, jubileje, memoriale ter identifikacijske znake in simbole od zastav in grbov vse do raznih narativov in kulturnih artefaktov.

Čeprav si Nora primarno prizadeva za konstrukcijo nacionalne kontinuitete, je treba poudariti, da jo predpostavlja kot »prostor pričakovanja«, ki terja jasno diskontinuiteto, prelom. Podrobnejši vpogled nadalje razkrije, da vsebuje ta prostor tudi *latentno* zavest, ki je dana z »dejstvom človekovega rojstva« (*fact of natality*; H. Arendt) in v globoko občutenih prehodnih ali postravmatskih obdobjih kaj lahko evocira vtis, da se novi, sedanji čas ireverzibilno ločuje od predhodnega, da

1 Prispevek je razširjena verzija predavanja, ki ga je avtorica imela 18. novembra 2005 na znanstveni konferenci Inštituta za narodnostna vprašanja ob priliki njegove 80. obletnice. Rezultati, predstavljeni v referatu, so nastali v okviru temeljnega raziskovalnega projekta *Preteklost v sedanjosti: Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in Slovencev v Furlaniji Julijski krajini*, ki ga avtorica vodi, financira pa Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Pojma memorija in spomin nista enotno definirana, raziskovalci ju uporabljajo na različne načine. S **spominom** opredeljujem aktivni, zavestno in nezavedno potekajoči individualni ali kolektivni proces (re)konstrukcije preteklosti v sedanjosti. Kot **memorijo** pa rezultat tega procesa: tako vsebine, ki jih posameznik »fiksira« v miselni obliki, v ustni pripovedi ali v pisnem poročilu kot tudi vsebine, ki jih neka skupina ali skupnost objektivira v spominskih ritualih, spomenikih, kanoniziranih pripovedih in najpomembnejših delih zgodovinarstva. – O razlikovanju med memorijo in spominom gl. tudi spremno besedo Tajke Kramberger, v Halbwachs 2001.

3 Za literaturo in bibliografske napotke, ki se navezujejo na tematiko memorije in spomina, gl. prilogo A.

4 Za literaturo, ki se navezuje na tematiko *lieux de mémoire*, gl. prilogo B.

se preobraža sama narava osebnega – tja onkraj »ontološke varnosti«. Življenje se zdi neizogibno povezano z nevarnostmi, potisnjenjo v stanje *in-between*, med »že« in »še ne«, v »ne-kraj«, ki vzbuja slutnjo, da se bliža apokaliptični konec, določitev, ki se zdi neizbežna, čeprav implicira in celo samodejno vsili »vero in upanje« v začetek, ali določneje, v »novi začetek«. To velja še posebej za kontekst, ki je povezan z genocidno izkušnjo 20. stoletja. Vsekakor ni naključje, da Hannah Arendt v zadnjem odstavku knjige *Izvori totalitarizma* (1986 [1951]: 979) z besedami Avguščina v skorajda zarotitvenem tonu, ki se v njenih delih ponavlja (gl. Arendt 1992 [1960]: 166; Arendt 1986 [1963]: 272; Bowen-Moore 1989), zapiše: *Initium ut esset, creatus est homo*. Ta začetek, tako Arendt, omogoča življenje, kontinuiteto, nadaljnje obstajanje; je »izvor svobode«, ki je zajamčen z vsakim rojstvom človeka.

SUBTEKST »IZVORNE GROZE«

Nakazane predpostavke, ki se nanašajo na prenos strahu pred »katastrofo uničenja«, ki jo v najbolj radikalni obliki predstavlja pojem genocida, se ujema-jo s temeljnimi spoznanji o »rojstnih travmah« (Otto Rank; gl. tudi Janus 2000; Chamberlain 2001), ki so kot **engrami** ali **spominske matrice** vtisnjeni v memorijo in telo vsakega človeka. Gre v bistvu za subtekst »izvorne groze«, ki odgovarja enačbi »rojstvo = minevanje/izginevanje/smrt« oziroma »minevanje/izginevanje/smrt = rojstvo«. To enačbo je v številnih različicah mogoče najti tako v znanstvenih tekstih kot tudi v literaturi, filmih, likovni umetnosti ter v memoarskih gradivih, kot so pričevanja ali intervjuji (gl. Jurić Pahor 2005a). Že bežen raziskovalni pregled tega gradiva pa bi kaj lahko odkril, da je ta v nadpovprečno močni in nemalokrat tudi dokaj izostreni, psihološko subtilni meri najti pri avtorjih in posameznikih, ki so bili kot žrtve izpostavljeni fašističnemu in nacističnemu nasilju, in/ali pri ljudeh, ki se tudi po koncu druge svetovne vojne niso postavili na stran storilcev ali aktivnih »zavračevalcev spomina«. K slednjim gre prišteti tudi razne ideologe heroizma, ki so z gospodovalno premočjo vse, kar se navezuje na semantiko rojstva in smrti (to, da se ju zaznava kot kompleksna, prepletena in vzajemno pogojujoča se procesa, kot »re-inscenacijo dna«), sprejemali z nerazumevanjem, če ne kar hladnim prezirom. In potemtakem tudi vse, kar je z besedami tržaškega slovenskega pisatelja Borisa Pahorja (1967, 175–176) omogočalo tudi »prebujenje iz toposti, v katero nas [= preživele taboriščnike] je pogreznila smrt«. Pisatelju se na tem mestu vsiljuje tudi primerjava s »plodovi«, ki se kakor »zavitki nedonošenčkov« zbuja iz »večne negibnosti«, upirajo »vsiljeni ustavitvi rasti«, soočajo s skrajno osamljenostjo, »z bistvom nič, ki ga ni klicalo k vstajenju človekovo oko ne plementilo človekovo čustvo«.

Gradiva, ki ogovarja to tematiko, je v slovenski književnosti veliko. Naj opozorim na nekatere simbolično pomenljive naslove knjig koroškega slovenskega pisatelja Florjana Lipuša: *Mrtvo oznanilo* (1963), *Odstranitev moje vasi* (1983), *Stesnitev* (1995) in končno *Boštjanov let* (2003), roman, v katerem je osrednja tema nasilna smrt dečkove (in v zaledju tudi avtorjeve) matere in s tem njegova lastna, temeljna travma: nacisti so jo, ko je imel komaj šest let in bratec dve, odgnali v taborišče Ravensbrück, kjer je končala v krematoriju. V okviru Slovenije ni mogoče prezreti literature Daneta Zajca, ki ga je neizbrisljivo zaznamoval nacistični požig domačije ter smrt dveh bratov partizanov; med vojno sta umrla tudi njegov oče in ded. Na koncu njegove drame *Grmače* (1995, 60) Potovka pojasnjuje: »Ko bosta oče in sin umrla na istem prostoru na Grmačah, se bo posušila nit krvi, se bo ustavila pot rodu, se bo za zmeraj podrla domačija.« Pojasnilo kljub dejstvu, da avtor v drami požiga ne tematizira, daje misliti na neke vrste feniksiado ali spomin, v katerem se izvirna travma trdovratno ohranja v »latenci« (gl. Jurić Pahor 2004) in s tem v živi prisotnosti, npr.: »Za vse boš plačal./ Največ boš plačal za svoje rojstvo« (Zajc 1984 [1963], *Otroka reke*; »Na vprašanje, kaj je smrt,/ kaplja kri/ iz smrtne rane pravkar rojenega« (Zajc 1998, *Gori poezija*); »zdaj sem nag, je dejal./ In koračljaj v zlatorumeno/ oranžno razkošje jesenskih/ macesnov./ Nič bogat nič reven/ **nikogaršnji. nikjeršnji**« (*ibid.*, *Nag*; poudarki dodani.). Naj omenim še avtobiografijo Ivanke Sluga-Škof, doma z Artviž, najvišje ležeče vasi v Brkinih, ki živi danes v Avstraliji. Tudi ona je kot dekletce opazovala, kako ji/m okupator požiga dom in vas in naperja vanje puškine cevi. Četudi več kot polovica knjige govori o njenem življenju na daljnem kontinentu, ji je dala naslov *Skozi ogenj in pepel* (1999). Kot da bi hotela prvenstveno reči, da se lahko tudi iz pepela na novo rodi sila, ki daje moč, ki kreira, oživlja.

Tudi pri Noraju ni mogoče spregledati subteksta »izvirne groze« (1998 [1984], 11, 21), ko pravi: »Le zato govorimo toliko o memoriji, ker ne obstaja več«. Nora opisuje to krizo memorije kot proces pospešene razločitve sedanjosti od preteklosti. Soočamo se z »vedno hitrejšim padcem v nepreklicno mrtvo preteklost«, iztrganjem iz tistega, »kar je kot doživeto še bilo ukoreninjeno v toplini tradicije, v molku običajev ter v ponavljanju izročil«. Nora identificira tudi uničevalno moč, ki je tukaj na delu: »odplavljena s temeljnim valom zgodovinskosti«. Vse, kar danes še lahko uzremo v memoriji, je »njeno dokončno izginotje v ognju zgodovine.« *Lieux de mémoire* zato predstavljajo neobhodno potreben nadomestek za nekaj, kar je po njegovem tako rekoč v zatonu: razkosano, (skorajda) mrtvo. Dejansko Nora meni (1998 [1984], 19–21), da so kraji memorije »najprej preostanki«, primerja pa jih tudi s »školjkami na obrežju, če se morje živega spomina umakne«, z »neobljudenimi kraji«, skratka s kraji **mortifikacije**, »v katerih pa kljub temu utripa še nekaj simboličnega življenja«, na katerih je mogoče vzpostaviti *lieux de mémoire*; Nora (1995, 83) jih imenuje tudi »kristalizacijske točke naše nacionalne dediščine«.

Otrok z grobom in drevesom,
ki raste iz njegove glave
Vir: Kogan 2004, 103

Ta po njegovem jasno zaznavna pretvorba memorije v smeri umrtvenja⁵ pa je zanj hkrati garancija za bolj kognicijski, čustveno neobremenjen pristop do predmetov raziskovanja, čeprav se zdi, da je treba tudi to zaznavo videti v povezavi s časom nacistične okupacije Francije in kolaboracijskega vichyjskega režima, ki je Jude, ki so iskali v Franciji zatočišče – tako imenovane *apatrides* – in naposled tudi mnoge francoske državljane *les bons vieux juifs de France*, kamor gre prišteti tudi Noraja, ni prisilil le v travmo, ki je živo zvezana z »izviri bivanja«, temveč jim je izrekel tudi brezprizivno smrtno obsodbo.⁶ Nora (20027) sam pravi, da je ta čas v Franciji medtem že prislovično označen »kot preteklost, ki ne mine«.

Predpostavki o dokončnem izginotju memorije in spomina ugovarja potemtakem delno kar Nora sam, vsekakor pa raziskave in opažanja, iz katerih izhaja, da

● ● ●

5 Umrtvenje: narediti kaj neobčutljivo, neboleče umstvovanje.

6 Med letoma 1941 do 1945 je bilo iz Francije deportiranih nad 76.000 Judov, le približno 2500 izmed njih se je vrnilo. Poganjanje Judov ni prizaneslo niti Noraju in njegovi družini, pa čeprav so se imeli za (dobro integrirane) Francoze. Kot dvanajstleten fant je skupaj s svojo mamo, dvema bratoma in sestro pobegnil iz Pariza v Grenoble in nato še v Vecors, kjer jim je bil tik za petami Gestapo, a se jim je uspelo poskriti in dočakati konec vojne.

7 <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.htm> (30. 5. 2006).

je preteklost – še posebej *šoa* v ožjem in širšem pomenu, pa tudi nasilna poveljna dogajanja – kljub časovni (generacijski) odmaknjenosti postala bolj izostrena, kompleksnejša in tudi bolj živa, in da lahko v trenutku doseže silne učinke in silen vtis na tiste, ki jih na ta ali oni način prizadene. Nema lokrat se ti učinki vzpostavijo na podlagi estetskega pristopa ali posebne, diskurzivne prakse, imenovane »umetnost«. Boris A. Novak denimo je 26. oktobra 2005 v dnevniku *Delo in memoriam* Danetu Zajcu med drugim zapisal:

Natanko tri tedne pred smrtjo sva zadnjič skupaj nastopila, v okviru predstavitve slovenske kulture v francoskem mestu Cahors. Kot ponavadi v zadnjih letih ga je s harmoniko in petjem spremljal odlični igravec in godbenik Janez Škof. Vsakič, kadar sem ju poslušal, mi je šel po telesu srh zaradi magnetičnega Danetovega glasu in ljudsko zvoneče, a izvirne, avtentične Janezove glasbe.

Tudi slovenščine nevešča publika je ostrmela nad izpovedno močjo umetnine, ki je črpala iz evokacije, glasu, ritma – z nenavadno obliko razcepljene simbolizacije (na pragu jezika in gona, »simbolnega« in »semiotičnega«), ki je, kot zaznava Julia Kristeva (cit. v Butler 2001: 95), »dejanje rojevanja«. Eden izmed bistvenih razlogov »hipnotičnega učinka« Zajčevega branja lastnih pesmi je bil po Borisu A. Novaku prav v tem, da je pesnik ob pozorni artikulaciji besed vselej dal čutiti tudi molk med besedami: »Beseda vznika iz molka in po trenutku žarenja vanj ponovno ponika. Občinstvo v Cahorsu je bilo globoko pretreseno.«⁸ Naslednjega dne je v časopisu *Dépeche du Midi* izšel navdušen članek, kjer je bil Zajc portretiran kot največji slovenski pesnik ter eksemplarična osebnost evropske zgodovine druge polovice 20. stoletja, kar izpričuje tudi močno porasla mednarodna percepcija Zajčeve literature v zadnjih letih.

V Zajčevem poetičnem jeziku prav gotovo prihajajo do izraza tudi simptomi, značilni za občutje sodobnega človeka, ki je izgubil tla pod seboj in nebo nad seboj in s tem vnaprejšnjo gotovost bivanja. To pa hkrati pomeni, da tega jezika ni mogoče zreducirati na travmatično dediščino fašizma, nacionalsocializma ter poveljnih *man-made disasters*, ki se manifestno in (predvsem) latentno prenašajo v čas, ki ga opredeljuje proces globalizacije. »Konjunktura memorije« ali »vzvalo-

8 Tomaž Šalamun se svojega »literarnega iniciatorja« Daneta Zajca v pogovoru z Vesno Milek (2005, 23) takole spominja: »Ko je Zajc začel brati svojo poezijo, je bilo to tako močno, tako karizmatično, da se je v meni nekaj pretrgalo. To je bil potres, nisem vedel, kaj mi je, čez nekaj časa so moji prvi verzi in besede padli vame kot kamni z neba na pleh. [...] Po tej točki odkritja, potresa, nisem hotel te izkušnje nikoli več izpustiti. Bil sem pri viru, pil sem pri viru.« In takole zaznava Zajčevo branje lastnih pesmi Martina Konda (2006: http://www.multikulti.de/_beitrag_jsp/key=beitrag_372062.html [30. 5. 2006]). oziroma Aleš Šteger, na katerega se navezuje: »Kot da od samega začetka, od prvih objav dalje, govori nek animističen, morda animaličen glas, glas z roba jezika, glas, ki je pred jezikom, pred človekom. Glas, ki narica, šepeta, se zaganja, omahuje iz tiste nepredirne teme, iz katere prihaja človek.«

vanje spomina« (gl. Nora 2002;⁹ 2001¹⁰), ki se, kot predpostavljam, navezuje na subtekst »izvirne groze«, se potemtakem križa z mogočnim zgodovinskim pojavom, ki ga Pierre Nora (*ibid.*; gl. tudi Nora 1998 [1984]: 11-21) imenuje »pospešenje zgodovine«. Značilnost tega pospešenja po Noraju ni več trajnost in kontinuiteta, temveč sprememba, ki sovпада z zavestjo preloma; zdi se, da zgodovina, ki izhaja iz tega preloma, ni več odvisna od memorije, ki ohranja žive sledi preteklosti, torej od dotedanje zgodovine, da se vzpostavlja iz ruševin, *ex nihilo* – na novo. Od tod tudi predpostavka: »Memorija, zgodovina: to nikakor nista sinonima, temveč [...] v vsakem oziru antonima« (Nora 1998 [1984]: 13).

Kaže pa, da razlike med memorijo in zgodovino le niso trdne, temveč fluidne, oživljanje preteklosti pa je olajšano tudi s tem, da proces globalizacije, ali konkretnije »pospešena zgodovina«, ne vodi, kot predvideva Nora, k zatonu memorije, prej obratno: je poglobilni motor, ki spodbuja njen razcvet. Na to tezo, h kateri se bom še vrnila, zgovorno opozarja uvodna misel skupine ameriških zdravnikov, psihologov in kulturologov (Antze, Lambek ur., 1997: VII): Živimo v času, v katerem sta memorija in spomin¹¹ kot še nikdar poprej postala dejavnik javnih diskusij. Nanju apeliramo, da bi zdravili, obtoževali, upravičevali. Postala sta bistven sestavni del oblikovanja individualne in kolektivne identitete ter privilegirano prizorišče tako konflikta kot tudi identifikacije. Od slovitega Norajevega stavka: »Le zato govorimo toliko o memoriji, ker ne obstaja več«, tako preostane le njegov prvi del.

GLOBALIZACIJA

Ena izmed osrednjih misli, ki se pojavlja v razpravah o globalizaciji je, da rast mobilnosti kapitala in prebivalstva prek nacionalnih in kontinentalnih okvirov, in čedalje bolj učinkovite, informacijske in telekomunikacijske tehnologije povzročajo prestrukturacijo in destabilizacijo identitet. Človek je vržen iz ustaljenih družbenih in kulturnih okvirov, ki so mu zagotavljale stabilnost ali »balans«; prisiljen je v tveganje in negotovost, v to, da se v mnogoterosti opcij pogaja glede izbire življenjskih stilov. Nakazani proces se kaže tudi v tem, da so se začele majati tudi utečene predstave o »nacionalnih« (nacio-etno-kulturnih)¹² pripadnostih.

9 <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.htm> (30. 5. 2006);

10 <http://www.project-syndicate.org/commentary/nora1/German> (30. 5. 2005).

11 Avtorji v uvodni besedi uporabljajo zgolj termin *memory*. Iz konteksta teksta izhaja, da ga je treba vrednotiti kot »krovni pojem«, ki vključuje tudi pojem spomina.

12 Pridevnik »nacionalni« oziroma *nacio-etno-kulturni* opisuje družbe, ki so nacionalno konstituirane in kjer hkrati obstojajo različne »etnične« (narodnostne) in »kulturne« pripadnosti (načini organizacije sveta, ideološki obrazci, verovanjška ozadja). O kompleksnosti in polivalentnosti pridevnika »nacio-etno-kulturni« gl. Mecheril 2003: 23–27.

Glokalizacija, to je vmeščanje lokalnega, »nacionalnega« v globalno (Robertson 1998), ali deteritorializacija »nacionalnih« oziroma regionalnih kulturnih vzorcev in spominov v kozmopolitsko-globalno (Appadurai 1998), torej v globalno memorijo, je na eni strani odprla številne možnosti izražanja g-lokalnih povezanosti (na primer »zamejski spletni prstan«, ki omogoča izražanje pobud in interesov tržaških Slovencev in različnih slovenskih ustanov širom sveta, in obenem večjo socialno bližino kljub geografski distanci), na drugi strani pa sprožila »strah pred izumiranjem 'nacije/nacionalnosti'« (gl. na primer Jurić Pahor 2000, 43–49; 278–283), ki je pogosto povezan s subtekstom »izvirne groze« ter protiglobalizacijsko usmerjenimi regionalizmi, nacionalizmi, državocentrizmi, pa tudi rasizmi in seksizmi.

Ilustrativna za ta pojav je denimo zamisel Tomaža Mastnaka (1998), ki jo najdemo na hrbtni strani knjige, v kateri avtor odločno nasprotuje »obsedenosti« Slovencev z »Evropo« oziroma Evropsko unijo kot zgodovinsko nastalim globalnim dejstvom, ki da ne obeta nič drugega kot »konec države«. Da bi to predpostavko čim bolj ponazoril, je s pomočjo ideje Alje Brglez in Slovenskega etimološkega slovarja Marka Snoja termin Evropa, ki ga v slovarju sicer ni, postavil tja, kjer bi morala biti: *med* »evolucijo« in »evtanazijo«. Pod geslom *evolucija* med drugim beremo: »je izpeljanka na osnovi klas. lat. *evolvere* 'razviti, izvaliti', to pa je sestavljeno iz lat *ex* 'iz' in *volvere* 'valjati, valiti, viti'; pod geslom *evtanazija* pa tole: »iz gr. *euthanasia*, kar dobesedno pomeni 'dobra usmrtitev'. Beseda je sestavljena iz gr. *eu-* 'dober, dobro' in izpeljanke iz gr. *thanatos* 'smrt, usmrtitev'. Zgovorne so tudi bojazni, ki so se (znova) sprostile, ko sta Urad evropskega statističnega urada Eurostat in Svet Evrope prebivalce Slovenije soočila s podatki, ki izkazujejo, da je Slovenija v letu 2004 imela najnižjo stopnjo rodnosti izmed vseh držav članic EU (glej spletno Delo, 25. 10. 2005). Že iz samih e-komentarjev bralcev (*ibid.*; RTV Slovenia Forum, 25. 10. 2005¹³) izhaja, da je podatek učinkoval kot voda na mlin »teorijam« o ogroženosti slovenske nacije, češ, Slovenci so obsojeni na »slejkoprejšnjo potonitev«, Slovencev »kmalu sploh ne bo več«. Sprožil pa je tudi mestoma precej rasistično in seksistično obarvano grozo neomejenega stika, pretoka in izmenjave – pravzaprav grozo pred okužbo, mešanjem in spolno permissivnostjo, ki za bliščem užitka skriva svojo zatiralskost.¹⁴ Če bodo odstranjene globalne pregrade in sproščen univerzalni stik v naši globalni vasi, kako bomo preprečili širjenje boleznih in nebrzdano rast libida, o kateri se zdi, da je monstrozna, thannatalno »okužena«? Ta tesnoba, ki zastruje težnjo po močnih varovalnih mehanizmi, je – gledano v svetovnem merilu – najočitnejša ob pandemiji aidsa (gl. Patton 2002).

13 Geslo: Slovenija; podgeslo: Slovenija ima najnižjo rodnost v EU.

14 »Ja seveda je [rodnost] v Sloveniji nizja, ker hvalabogu nimamo se prevec puscavskih nigerjev, ki bi se razmnoževali kot zajci in nam srli narod«, se glasi e-komentar, podpisan z »Aussie«; spletno Delo, 25. 10. 2005.

Nakazani simptomi panike pravzaprav ne presenečajo, če upoštevamo, da doba globalizacije na novo postavlja vprašanje o pogojih (pre)oblikovanja identitet, ki jih vse bolj določajo fluidne, prosto lebdeče in nacionalno čedalje bolj poroznne in prepustne navezne točke; transnacionalne identitete torej, ki ne temeljijo več na *eni* veliki zgodbi, temveč na mnogoterosti zgodb, in še določneje, na tako imenovanih *lieux de memoire*, ki vključujejo različne spomine in tvorijo memorijo, ali še določneje: nacijo-memorijo, *nation-mémoire* – konstrukt, ki se pri Noraju osredotoča na kontekst francoske nacionalne zgodovine. Vendar ta nacionalni kontekst ni homogen ali zavezujoč, temveč odprt za vedno nove sestave obstoječih krajev memorije, ki so mogoči tako na podlagi diahronne perspektive kot tudi moč sinhronnega prepletanja v smislu sočasnosti neistočasnega. Vsak posameznik se lahko identificira s poljubnim številom različnih krajev memorije kot so to »katoličani in laiki«, »golisti in komunisti«, »Tour de France«, »marseljeza«, »Pariz in provinca«, »Louvre«, »kava«, »Jeanne d'Arc«, kar daje misliti na »smerne znake« alternativ, med katerimi izbiramo oziroma moramo izbirati, pa tudi na tvegani položaj subjekta pozne moderne: iz obstoječih »elementov smisla« vzpostavlja tako imenovane »skrpane identitete« ali »zbrkljane eksistence« (Hitzler/Honer 1994).

Kljub temu, da je Norajev projekt (ne namerno) dovzeten za »globalne strahove« (Bhabha 1997) in si prizadeva za polifonijo krajev memorije kot neke vrste identitetnih sidrišč, ne upošteva *la France d'outre-mer*, torej francoskih kolonij, ter kulture spomina, ki jih gojijo migrantje ali tudi druge manjšine. Vsi kraji memorije naj bi se subsumirali pod vseobsegajoče zahteve države-ki-predstavlja-nacijo; druge »nacije« v tem projektu nimajo mesta. Da takšna zastavitev ni le slepa za idejo »nacionalne« pluralnosti in mnogoterosti, temveč tudi za idejo transnacionalnosti in kulturne hibridnosti, plavzibilno kažejo nekatere novejšje teoretske konceptualizacije in raziskave, ki imajo za predmet kraje memorije (gl. na primer Le Rider, Csáky, Stachel [izd.] 2002; Csáky in Stachel [izd.] 2003). To usmerjenost ponekod podčrtujejo s pojmom *contre-mémoire* (Michel Foucault; gl. J. Assmann 1999), kar pomeni, da skušajo predmet definirati zunaj dominantne matrice, vsekakor pa brez togega brazdanja državnih ali »nacionalnih« meja.¹⁵ Hkrati opozarjajo, da globalizacija in njeni učinki onemogočajo, da bi še naprej določali človekovo identiteto tako, kot da bi bila nacionalno, etnično ali kulturno »čista« oziroma tako, kot da bi bila uskladiščena sama v sebi. Globalizacija teži k eroziji in fragmentaciji homogeno pojmovanih prostorov, teži pa tudi k robu med notranjostjo in zunanostjo, tej najbolj dvoumni in za(s)trti točki moderne in verjetno tudi pozne moderne misli.

¹⁵ *Memory, counter-memory and lieux de mémoire* se je denimo glasil naslov 3. sekcije simpozija z naslovom *From 'milieu de mémoire' to 'lieu de mémoire'. Istanbul, Izmir and Athens as strongholds of transcultural societies in the 20th century*, ki se je med 9. in 11. junijem 2005 odvijal na graški univerzi.

Na tej točki pa se postavlja vprašanje: je to, kar opazujemo in doživljamo danes, res nekaj tako novega, kot se dozdeva? Zdi se, da je treba pritrditi avtorjem, na primer Ulrichu Becku, Martinu Albrowu, Anthonyu Giddensu ali Moritzu Csakyju, ki vztrajajo, da se globalizacija ne postavlja pred nas kot nekaj povsem novega, neznanega, ampak jo obravnavajo kot pojav moderne ali kot nekaj, kar je na tihem že vseskozi živelo »pod njenim pokrovom«.

Michel de Montaigne (1533–1592) je že v 16. stoletju izražal misli, v katerih bi danes prepoznali nekatere središčne ideje o postmodernem, pluralnem subjektu:

Svoji duši dajem zdaj ta, zdaj oni obraz, pač glede na to, na katero stran se obrnem. Če raznoliko govorim o sebi, potem zato, ker se vidim raznolikega. V sebi najdem vsa protislovja v taki obliki, kot izhajajo iz okoliščin [...] Nič takega, kar bi držalo kot pribito, nič enoznačnega in trdnega ne morem izreči o sebi, nič takega, kar bi lahko izrazil brez 'če in potem' [...] Vsi obstajamo le iz barvitih krp, ki tako rahlo in ohlapno ležijo druga na drugi, da vsak hip katera od njih zafrfota, tako kot se ji zazdi; zato je med nami in v nas prav toliko razlik kot med nami in drugimi (de Montaigne, cit. v Nastran Ule 2000: 35).

Ali pa: »Smo kristjani v istem smislu kot smo Švabi ali Périgordci« (de Montaigne, cit. v Kristeva 1988: 131). Dejansko je de Montaigne tudi slikovito tematiziral »deželo Jaza«, značilno za epohalna prehodna ali (pre)porodna obdobja, ki so v njegovem primeru sovpadala s časom velikih nemirov in verskih vojn: »Še vedno vidim deželo, ki se razteza na drugi strani, vendar motno, kot v megli, ki je ne morem predreti« (*ibid.*: 129); »smo dvojniki v nas samih«; »jaz danes in jaz nekoč, to sta dve vrsti človeka« (*ibid.*: 130).

Marsikateremu družboslovcu (gl. na primer Mlinar 1997: 578; Beck 1998: 48–49) pa ni ušlo, da se celo v *Komunističnem manifestu* najdejo mesta, ki na presenetljivo aktualen način nakazujejo globalizacijske težnje, ki jih povzroča kapitalizacija gospodarstva. In sicer tako, da na mesto stare lokalne in nacionalne »zaprtosti vase« prihaja do vsestranske prometne povezanosti in medsebojne odvisnosti med nacijami. Kapital in blago ne poznata meja ali domovine in predpostavljata vse večjo vlogo svetovnega tržišča.

In kakor je na področju materialne, tako je tudi na področju duhovne proizvodnje. Duhovni proizvodi posameznih narodov postajajo splošna last. Nacionalna enostranost in omejenost postajata čedalje bolj nemogoči in iz mnogih nacionalnih ter lokalnih literatur nastaja svetovna literatura (Marx in Engels 1949 [1848]: 51).

Dejansko so prav danes močno zaznavni opisani premiki, saj se ne omejujejo več na tako imenovani »Zahod«, ki sta ga v rasistični maniri favorizirala tudi Marx in Engels. Še pred desetimi leti se je kreator duhovnih proizvodov iz vzhodne

Evrope, bivše Jugoslavije, Azije ali Južne Amerike neprimerno teže uveljavil v mednarodnem prostoru, če se ni preselil v katero od okcidentalnih kulturnih metropol ali središč. Danes imajo posamezni literati, umetniki, znanstveniki, institucije ali tudi lokalni prostori precej krajšo in lažjo pot do vključitve v svetovno mrežo, ki postaja vse bolj pretočna, pa tudi razdalja med središčem in »obrobjem« se zmanjšuje.

Prav »razvoj globalne memorije, ki temelji na skupnih globalnih izkušnjah« (Nederven Pieterse 1998: 99), *displacement* memorije torej, in globalni *crossover*, ki kulturne elemente lokalne provenience uspešno povezuje z globalnimi, bi v konceptualizacijo in tematizacijo memorije in spomina lahko vpeljal menjavo perspektive, redefinicijo. Kljub temu se zdi, da velik del predvsem zgodovinsko usmerjenega preučevanja memorije tovrstnih spoznanj skorajda ne koristi. Zavezano je gledišču, ki je bilo značilno za 19. stoletje. Analogno se osredotoča zlasti na takšne kraje memorije, simbole ali »mite«, ki so za konstrukcijo lokalne (to pomeni, »nacionalne«) identitete posebnega pomena, pri čemer slednjo običajno povezuje z institucijami suverene teritorialne nacionalne države, ne da bi pri tem upoštevalo njeno vpetost v mednarodne povezave, ki jo pogojuje proces globalizacije. Na ta način si memorijo skorajda nezavedno prisvaja v neko nacio-centrično perspektivo z bolj ali manj nepropustnimi mejami, ne da bi se pri tem okoristilo s spoznanji, analizami in teorijami, ki se nanašajo na kulturne in identitetne procese v sedanosti. Vprašanje, ali procesi pospešenih medsebojnih kulturnih vplivov, sinkretizacij in hibridizacij, ki jih zaznavamo danes, na nek podoben način niso bili pomembni tudi že v preteklosti, je – kot nakazujejo citati de Montaignea, in na zakrit način tudi Marxa in Engelsa – vsekakor upravičeno. Očitno učinkuje fokusiranje na lokalne ali »nacionalne« identitete po vzorcu klasičnih naciotvornih tradicij kot zavora, ki blokira kompleksno soočanje z izzivi globalizacijskih procesov. In s tem kot perspektiva podkrepi študije ter raziskave javnega mnenja, ki pravijo, da je nacionalna država s svojim utečenim spominskim vzorcem najboljše prilagojen in najvplivnejši vir skupinske identifikacije (gl. Jurić Pahor 2003: 10–15; Noll in Scheuer 2006: 1–5). Sem gre uvrstiti tudi izraz »evroslovenstvo«, o katerem njegov zasnovalec Tine Hribar (2001; 2004: 10) meni, da označuje »slovenstvo s polno nacionalno, obenem pa evropsko samozavestjo, prehod v novo dobo slovenstva«, Cirila Toplak (2003: 131–144) pa, da implicira zgodovinsko pogojeno nujno po zaščiti »lastnega«, ogroženega od večjih in kulturno agresivnih sosedov, ki je Slovence zmeraj navajala k povezovanju. Četudi oba avtorja povezujeta »slovenstvo« z evropsko identiteto in jo umeščata in odpirata v horizont evropskosti, se ne moreta izviti iz modela, ki poskuša identiteto misliti znotraj ideala avtentičnosti ali zvestobe do »izvora« (v smislu falogocentrično pojmovane bitne *istosti* nekega bivajočega oz. Platonove začetne identitete človekovega bitja, ki je v *Timaju* opre-

deljena kot *hora*, iz gr. besede med drugim za maternico, prostor, prostorskost).¹⁶ Tako se sleherna razlika ali mešanica lahko zazdita kot »plod« nečesa *unheimlich*¹⁷ ali tujega, ne pa kot nekaj, kar bi »izvor« ali identiteto že od znotraj obeleževalo kot njuno notranje določilo.

GLOBALIZACIJA RAZPRAV O ŠOA

Šoa, pojem, o katerem je danes bolj ali manj sprejeto, da vključuje tako genocid nad Judi kot tudi nad Nejudi,¹⁸ je bil po drugi svetovni vojni, vse do šestdesetih let prejšnjega stoletja, v statusu *outsiderja*. Toda šele od osemdesetih let naprej lahko to temo prištejemo h glavnim in očitno najnujnejšim preokupacijam raziskovanja memorije. Spomini na nacistični genocid (fašistični in naci-fašistični genocid Slovencev, Hrvatov, Judov in drugih skupnosti znotraj in zunaj Italije ostaja v italijanskem javnem mnenju še naprej tabu in s tem bolj ali manj zanikan ali omalovaževan; gl. Focardi 1996; Mantelli 2003; Jurić Pahor 2005b), povezani s spoznanjem, da so ga ljudje, če izzvzamemo odporniška gibanja, večinoma aktivno in pasivno podpirali, pretežno tako, da so ga opazovali od daleč in molče; in končno imperativ, da se »Auschwitz nikoli ne ponovi«, vse to je pripomoglo, da je postala šoa središčni kraj memorije, katerega proučevanje in spominsko prisvajanje sta postala nuja, če ne kar moralna dolžnost. Svoj vidni izraz najde ta transformacijski proces memorije tudi v javni kulturi spominjanja. Če je bil spomin na šoa sprva še bolj ali manj osredotočen na skupnosti žrtev, preživelih in njihovih potomcev, je medtem daleč preko »držav naslednic« Tretjega rajha ter evropskih držav, ki jih je nacistična okupacijska in vojna politika prizadela, postal navezna točka globalne relevance. Šoa na začetku 21. stoletja označuje »globalno referenčno točko« (Levy in Sznajder, 2001), ki se je ne interpretira več kot ključni dogodek nationalsocia-

16 »Navsezadnje,« pravi Cirila Toplak (2003: 142) z besedami zgodovinarja Igorja Grdine, je »med različnimi identitetami, ki zaznamujejo sodobnega človeka, narodna nekaj posebnega v tem, da se v precej uravnoteženi meri razteza tako v duhovne kot v stvarne dimenzije. ... Narod je gotovo oblika duhovno-prostorske navezanosti na neko določeno konkretnost. In sicer na tisto, ki jo je mogoče označiti za **obliko domovine**« (poudarek izviren).

17 »Pogosto se pripeti, da nevrotični moški trdijo, da jim je žensko spolovilo nekaj 'grozljivega' [v originalu: '*unheimlich*', op. M. J. P.]. Toda to 'grozljivo' je vhod v staro domovanje človeškega otroka, v tisti kraj, v katerem se je najprej in za določen čas nahajal vsak od nas. 'Ljubezen je domotožje' pravi šaljiva prislovica, in če človek, ki sanja, še v sanjah pri nekem kraju ali pokrajini dobi občutek: 'to mi je znano, tu sem že enkrat bil', potem razlaga na to mesto lahko vstavi ženske genitalije oziroma materin trebuh. 'Grozljivo' je torej tudi v tem primeru nekoč domače, dobro znano. [Nikalna] predpona '*un-*'v tej besedi [*un-heimlich*] je tu znamenje potlačitve« (Freud 1994 [1919]: 30).

18 Pojem šoa označuje v ožjem pomenu genocid nad Judi v času nationalsocializma. V širšem pomenu pa vključuje pojem šoa tudi sistematični umor Romov, Sintov in drugih s pojmom »Cigani« označenih skupin, telesno in duševno prizadetih, Jehovih prič, homoseksualcev, nadalje poljskih intelektualcev, ruskih vojnihi ujetnikov ter pripadnikov drugih, večinoma slovanskih narodnih skupnosti.

lizma, temveč kot »signaturo celotnega časovnega obdobja« (Habermas 1987, 163; gl. tudi Bauman 1994).

Domet te menjave perspektive se kaže predvsem v kulturah memorije evropskih držav: na nacionalni ravni se od začetka osemdesetih let ter od zloma hladnovojne zgodovine po letu 1989 tudi v bivših posocialističnih državah (vendar v zelo konfliktnih pogajanjih o novi podobi zgodovine, kot bomo še videli) vrši slovo od narativov, ki so bili za identiteto teh držav po letu 1945 posebnega pomena. Toni Judt (1993) je ta proces opisal kot panevropski pojav razkroja povojnih mitov. V javnih debatah in kontroverzah glede interpretacij vojnih let, fašizma in nacionalsocializma so bile heroične spominske figure (v uradnih nacionalnih narativih memorije avtomatično izenačene s protifašizmom oziroma protinacizmom) nadomeščene z novimi gledišči, ki postavljajo v ospredje vprašanja o »lastni« involviranosti v genocid in zločine. Od konca 20. stoletja šoa presega sinhronizacijo nacionalnih kultur in je pomembna, če ne kar najpomembnejša navezna točka transnacionalne evropske memorije, ki je v nastajanju: slovo od izkušnje, ki je povezana z nacionalsocializmom, je »konstitutivni znak« evropske demokracije, ki je, tako Anton Pelinka (2001: 44), razumljena kot »antiteza nacionalsocializma«: »Evropa, ki se giblje v smeri evropske zvezne države, je antiteza etnizirani nacionalni državi, katere zadnja konsekvence je bil Auschwitz.«

Vrsta pobud za aktivnosti na visokoreferenčni politični ravni daje temu ali tovrstnemu gledišču mesto in vlogo evropskega ali trans-nacionalnega kraja memorije. Sem gre prišteti tudi *Task Force for International Cooperation in Holocaust Education, Remembrance and Research*,¹⁹ ki so jo leta 1998 ustanovile švedska, britanska in ameriška vlada. Bistvene smernice dela tega telesa so bile predstavljene januarja 2000 v zaključni deklaraciji *Stockholm International Forum on the Holocaust*, ki je prav tako objavljena na omenjeni spletni strani. Glavni cilj srečanja je bil omogočiti širok mednarodni dialog, ki pospešuje iniciative pedagoškega soočenja s šoa. Forum je zato preživelim, politikom in upravnim ekspertom, zastopnikom družbenih institucij in verskih skupnosti, učiteljem in znanstvenikom, predstavnikom muzejev in umetnikom dal možnost izmenjave znanj in izkušenj. Na njem šoa ni bila le uradno usidrana v evropsko memorijo, temveč je bila v smislu refleksije in politike preteklosti proglašena tudi za moralno-etično podlago mednarodne intervencijske politike v konfliktnih regijah, v katerih se kršijo človekove pravice.

Šoa se tako kristalizira v univerzalno orientacijsko točko za razpoznavo in obsodbo neupoštevanja človekovih pravic in genocidov, v kategorični imperativ in indikator za civilnodružbeno ureditev določenega kolektiva, in za njegovo

¹⁹ <http://www.holocausttaskforce.org/> (30. 5. 2006)

kompatibilnost z evropskim vrednostnim kanonom – kar ob številnih drugih dokumentih potrjuje tudi zadnja resolucija Evropskega parlamenta ob spominu na holokavst, antisemitizem in rasizem, ki je bila pod šifro C 253 E/38 dne 27. 1. 2005 – obletnici osvoboditve nacističnega koncentracijskega taborišča Auschwitz, in od leta 2006, tudi, svetovnem dnevu spomina na šoa²⁰ – objavljena v Uradnem listu Evropske unije.

KONFLIKTI SPOMINOV?

Treba pa je poudariti, da pogostokrat ugotovljena univerzalizacija spomina na šoa v smeri globalnega kraja memorije nikakor ne poteka tako premočrtno ali ciljno usmerjeno, kot to denimo sugerira retrospektivni pogled na razvoj v Nemčiji, kjer so zaradi povojne »zgodovinske lekcije« še posebej občutljivi do pojavov in tem, ki se v tej ali drugi obliki nanašajo na nacistični genocid, ali na razvoj v nekatere drugih, zlasti zahodnoevropskih državah. Zlom hladnovojne zgodovine je po letu 1989 še posebej v postkomunistični jugovzhodni Evropi »relativiziral protifašizem ter spodbujal šovinizem in vračanje k nacionalni preteklosti. V imenu patriotizma so bili prevrednoteni fašizem in kvizlingi« (Kuljić, 2003, 48–49).²¹ Rastko Močnik (2005) je ob šestdesetletnici zmage nad fašizmom in nacifašizmom glede Slovenije zapisal, da njeni prebivalci doživljajo »tako rekoč državno operacijo zgodovinskega revizionizma«. Kot že v svoji knjigi *Extravagantia II: Koliko fašizma?* (1995), je tudi v tem prispevku izpostavil antikomunizem vladajočih, ki kolaboracijo upravičujejo kot neke vrste domoljubno ali samozaščitno dejanje, ki ga je sprožila in/ali izzvala »bolševiška oblast«, kar pomeni, da tudi slovenski prostor ni imun na relativizacijo fašizma ter na porast fašizoidnih vrednot.

Dikcija hkrati nakazuje, da preteklost ni nekaj konzerviranega ali statičnega, ampak je dinamična materija, s katero je mogoče manipulirati. Na to zgovorno opozarjata tudi Breda in Oto Luthar (2003)²² v svojem prispevku z značilnim naslovom *Monopolization of memory: the politics and textuality of war memorials in Slovenia after 1991* (gre za tekstualnost domobranskih spomenikov, op. avtorica). Ali denimo Joachim Höslér (2006), ko se sooča s knjigo Tamare Griesser-Pečar *Das zerrissene Volk – Slowenien 1941–1946. Okkupation. Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution*,²³ a pride do zaključka: Knjiga »boleha na nesoglasju«;

20 Svetovni dan spomina na šoa je novembra 2005 na pobudo Izraela razglasila Generalna skupščina Združenih narodov.

21 Gre za volumen razprav o Antonescuju, Horthyju, Nediču, Vlasovu, Paveliću in njihove rehabilitacije.

22 <http://www.rferl.org/reports/eeepreport/2003/09/18-030903.asp> (30. 5. 2006).

23 Podatki za slovensko prevodno izdajo dela so: *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga 2005.

obeta celosten prikaz vojnega in povojnega obdobja, torej prikaz, ki se nanaša tudi na temo, ki je bila desetletja podvržena strukturni amneziji ali potlačitvi, vendar je »vseskozi očitno, da [ji] gre za obsodbo 'komunistov'«:

Tamara Griesser-Pečar [...] vedno najde kakšno dilemo, s katero vsaj taktično kolaboracijo opravičuje kot neizogibno. Niti enkrat se ne vpraša, v kakšnih dilemah so se lahko znašli ženske in moški, ki so se priključili partizanom. Raziskovalcu skoraj jemlje sapo, s kakšno direktnostjo pripiše partizanom krivdo za 'iztrebljanje partizanov' (Heinrich Himmler) s strani SS in *Vermacht*, kot da bi glavno odgovornost za te zločine nosil upor, ne pa okupacijska sila. (Hösler 2006)²⁴

Seveda obstajajo tudi raziskave o vojni in neposredni povojni zgodovini, ki nimajo zavestnega namena (ponovno) »razdvajati narod«, pa čeprav s tem, da se osredotočajo na izraze kot so državljanska vojna, revolucija, zamlčana grobišča, povojna grobišča, fojbe – za ta grobišča se vse bolj uveljavlja izraz »prikrita grobišča«, gre za grobišča »protipartizanskega tabora« iz časa vojne ter grobišča, ki so posledica množičnih in posamičnih izvensodnih usmrtitev v letih 1945–46 (M. Ferenc 2005: 6) – k takšnemu razdvajanju implicitno in deloma tudi eksplicitno pripomorejo:

Kdor bi hotel kaj storiti proti fašizmu, se zdi, da bi se kompromitiral za komunista. Kakor da bi bil komunizem edina protifašistična pozicija. [...] Fašističnim govorancam je odpuščeno, da so le zabeljene s pomado antikomunizma (Močnik 1995: 11).

Vzporedno z »monopolizacijo memorije« oziroma njeno selektivno, revizionistično usmerjeno interpretacijo tečejo tudi poskusi uveljavljanja tistih pogledov na zgodovino, ki se upirajo »recidivom fašizma« in so v sozvočju s politikami, ki jih je iniciirala Stockholmska konferenca, ali pa se veljavljajo prek različnih resolucij, nevladnih organizacij, mednarodnih univerz, donacij in štipendij EU. Soočanje s prekrivajočimi se preteklostmi fašizma, nacizma in komunizma (*overlapping histories*) tako vodi h konfliktnim memorijam (*conflicting memories*), ki vznemirjajo in spodbujajo konference, pri katerih sodeluje tudi zgoraj omenjena *Task Force for International Cooperation* ...²⁵ Vprašanja, ki stojijo v ospredju, pa so tale:

Označuje memorija novo, kulturno ločnico v EU-jevski Evropi? Diferenco memorialnih kultur, ki reproducirajo meje med zahodno in vzhodno Evropo? Pogled na potekajoči boj za interpretacijo preteklosti v državah, ki so bila nekoč

24 <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-1-215> (30. 5. 2006)

25 *Overlapping Histories – Conflicting Memories: The Holocaust and the Cultures of Remembrance in Central and Eastern Europe* je naslov mednarodne konference, ki se je odvijala od 24.4. do 25.4.2006 na Dunaju. Gl. http://www.oew.ac.at/english/aktuell/veranstaltungen/veranstaltung_5069. Pristop: 30. 5. 2006.

pod komunističnim vplivnim področjem, to očitno sugerira. Žrtve komunističnih diktatur pogosto stojijo v ospredju kolektivne (nacionalne) memorije, žrtve fašističnega in nacističnega okupacijskega režima in terorja pa naj bi povzročil fašistični oziroma nacistični režim ali celo »komunisti-partizani«, torej nekdo, ki naj ne bi spadal k »lastni« zgodovini. In tako se denimo slovenska ali katera koli druga (ne le vzhodna ali jugovzhodna) država-nacija, ki baje nima zveze ne s komunistično preteklostjo, pa tudi s fašistično ali nacistično ne, lahko »očiščena in pomlajena« prelevi v substrat čistosti »oblasti«, ki se popolnoma loči od poprejšnje zgodovine in ne priznava nobene vpetosti vanjo, nobene kontinuitete in nobene odgovornosti. Todor Šuljić (2003: 55) govori o »diktaturi ničtega časa«, s katero vsaka nova oblast drastično preobrne zgodovinsko memorijo in spomin prejšnje oblasti. Ta (s)preobrnitev predpostavlja znatne spremembe v prevladujoči predstavi o sebi in kaj rada kaže na »najnižje« – na senco, na *alter ego*, čigar sestavo preziramo. Če se vladajoči, in z njimi pogosto tudi ljudje, posvečajo preganjanju fantoma, hkrati pa molčijo o stvarnih nevarnostih, na primer naraščajočem rasizmu do različnih »manjšin«, jih tolerirajo ali z njimi »koketirajo«, samodejno proizvajajo učinke, ki lahko v nekaterih okoliščinah pridobijo fašizoidno naravo.

Naslednje vprašanje je, ali je konfliktno preoblikovanje preteklosti po letu 1989 v neskladju z globalizacijo, predvsem z evropskim združevanjem kot prevladujočo smerjo razvoja? Mnogo je govora o nacionalizaciji kulture in drugih oblikah »izumljanja tradicij« (Hobsbawm in Ranger), ali »namišljenih skupnostih« (Anderson), o tem, da je »obuditev spomina« prispevala k nastajanju »nacionalne memorije« in nacionalizma. Vendar ne gre spregledati, da je širjenje nacionalizma del procesa globalizacije. Raziskave potrjujejo, da ljudi še vedno močno pogojuje načelo zavezanosti naciji, ki ji pripadajo. In to ne le v tako imenovanih »nerazvitih«, ampak tudi v »razvitih« državah (Meimeth, Schild 2002). V svetovni politični razpravi nacionalizmi postajajo hibridni, kar pomeni, da vanje vstopa globalizacijski diskurz, medsebojno »mešanje« zamisli, zato tudi preoblikovanje preteklosti kaže podobne mehanizme in vzorce. Opazna neskladnost pri razlagi ključnih dogodkov iz bližnje preteklosti govori, da preprosta homogenizacija in integracija v globalni družbi nista mogoči. Prej bi lahko govorili o pluralizaciji in sinkretizaciji memorije, ki jo v veliki meri pogojujejo novi mediji ter raziskovalni in umetniški pristopi (filmi, internet, preusmeritev zanimanja od velikih zgodb k drobnejšim, partikularnim, subtilnim, glasba ali *poiesis*, ki 'poraja' prvobitne, potencialno oza-veščujoče razsežnosti), ki ustvarjajo nove *lieux de memoire* in omogočijo povsem nove pristope organiziranja vedenj in podatkov o preteklosti, nemalokrat pa tudi povsem nove »uvide« in spoznanja.

ZAKLJUČEK

Nesporno je, da se izoblikovanje identitete, tudi zgodovinske identitete, danes ne dogaja zgolj v okviru »lokalnega« – denimo znotraj teritorialnih meja kake regije ali nacionalne države – temveč hkrati v globalnem prostoru, v *global village*, v nekem meje presegajočem komunikacijskem, informacijskem in medijskem svetu, ki zgodovino postavlja neodvisno od akterjev in krajev prizorišč v nek širši recepcijski in reprodukcijski kontekst. Ta tendenca je jasno razpoznavna tudi v »globalizaciji spomina na šoa« (Levy/Sznaider), ki postaja vse bolj emancipacijski projekt v smislu, da globalizacija lahko deluje tudi v korist ljudi, ne le za dobiček. Sem gre prišteti zavestno forsiranje globalizacije v povezavi z etiko (manj kršenja človeških pravic), s procesi vključevanja (manj marginalizacije ljudi in držav), s človeško varnostjo (manj ranljivosti ljudi z odpravljanjem nestabilnosti in glavnih virov nesvobod), kar pomeni, da globalizacija ni bolj ali manj spontan, samodejen pojav, ki ga pogojujeta ideologija kapitalizma in trg, temveč rezultat povsem zavestnih pogajanj med vladami in multi- oz. transnacionalnimi podjetji (Svetličič 2004: 171–172). Šoa je pojmovana kot največji in najhujši »zločin človeštva«. Je sinonim za »vročo memorijo« (Maier 2002), ki drugače od vrste drugih genocidalnih umorov in komunističnih zločinov ni podvržena ohladitvi ali z-bledenju. Šoa je globoko in neločljivo vtkana v imaginacijo ljudi in postaja »univerzalni rezervoar« za različne žrtve. Globalizacijo razprav o šoa so aktualizirali etnični spopadi na Balkanu in v Ruandi. »Humanitarni poseg« na Kosovu so opravičevali prav s spominom na zapuščino šoa. Celo veliki evropski konkurent fašizma in nacizma je – tudi v Sloveniji – pogosto označen s pojmom »rdeči holokavst«. Dejstvo, da tu ne gre le za krilatico, ki jo metaforično postavimo pred vsako katastrofo, se kaže tudi v tem, da se spomini na šoa – in to še posebej v prehodnih časih – kaj radi spojijo z »izvorno grozo«, ²⁶ jo tako rekoč evocirajo, pa tudi v tem, da so povezani s povsem konkretnimi političnimi in legalnimi prodecurami, ki v kontekstu globalnih vzajemnih odvisnosti slej ko prej utečenega, vendar zastarelega nacionalnega pojmovnega okvira postajajo splošni svetovni standard. Videti je, da so številne države, še zlasti postsocialistične, v zaostanku za tem standardom. Predvidevamo pa lahko, da bodo ta zaostanek prej ali slej »nadoknadile«, saj ne bodo hotele capljati za »splošnim razvojem«.

26 Verjetno ni naključje, da je Primo Levi eno izmed svojih zadnjih knjig naslovil s *Potopljeni in rešeni*, svoj zadnji javni poseg v dnevniku La Stampa, ki je nastal leta 1987 nekaj mesecev pred njegovim samomorom, pa z *Buco nero di Auschwitz, Črna luknja Auschwitza*. Tudi naslovi knjig Borisa Pahorja dajejo pogosto misliti na rojstne metafore oziroma na geno-cid, npr. Ta *ocean strašno odprti, Napoved nove plovbe, Nomadi brez oaze* itd.

REFERENCE

- ALTRICHTER, Helmut (izd.) 2005: GegenErinnerung. Geschichte im Transformationsprozeß Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas. München (= Veröffentlichungen des Historischen Kollegs München, 61).
- ANTZE, Paul, LAMBEK, Michael (izd.) 1997: Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory. New York in London: Routledge.
- APPADURAI, Arjun 1998: Globale ethnische Räume. Bemerkungen und Fragen zur Entwicklung einer transnationalen Anthropologie. V: Ulrich Beck (izd.): Perspektiven der Weltgesellschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 11–41.
- ARENDT, Hannah 1986: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. München, Piper.
- ARENDT, Hannah 1986: Über die Revolution. München, Piper.
- ARENDT, Hannah 1992: Vita activa oder Vom tätigen Leben. München, Piper.
- ASSMANN, Jan 1999: Kollektives und kulturelles Gedächtnis. Zur Phänomenologie und Funktion von Gegen-Erinnerung. V: Borsdorf, Ulrich in Grütter, Heinrich Theodor (izd.), Orte der Erinnerung. Denkmal, Gedenkstätte, Museum. Frankfurt am Main-New York, Campus, 13–32.
- BHABHA, Homi K. 1997: Globale Ängste. V: Peter Weibel in Slavoj Žižek (izd.): Inklusion : Exklusion. Probleme des Postkolonialismus und der globalen Migration. Wien, Passagen-Verlag, 19–44.
- BAUMAN, Zygmunt 1994: Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt.
- BECK, Ulrich 1998: Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BOWEN-MOOR, Patricia 1989: Hannah Arendt's Philosophy of Natality. New York, St. Martin's Press.
- BUTLER, Judith 2001: Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete. Ljubljana, Škuc.
- CHAMBERLAIN, David 2001: Woran Babys sich erinnern. Die Anfänge unseres Bewußtseins im Mutterleib. München, Kösel.
- COHEN, Asher 1993: Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy. Paris, Cerf.

- CSÁKY, Moritz, STACHEL, Peter (izd.) 2003: Mehrdeutigkeit. Die Ambivalenz von Gedächtnis und Erinnerung. Wien, Passagen Verlag.
- FERENC, Mitja 2005: Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- FOCARDI, Filippo 1996: »Bravo italiano« e »cattivo tedesco«: riflessione sulla genesi di due immagini incrociate. V: Storia e Memoria 1996/5, 55–83.
- FREUD, Sigmund 1994: Das Unheimliche. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihonanalizo (zbirka Analecta).
- HABERMAS, Jürgen 1987: Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik. V: isti.: Eine Art der Schadensabwicklung. Kleine Politische Schriften VI. Frankfurt am Main, 171–179.
- HITZLER, Ronald in HONER, Anne 1994: Bastelexistenz. Über subjektive Konsequenzen der Individualisierung. V: Ulrich Beck in Elisabeth Beck-Gernsheim (izd.): Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 307–315.
- HÖSLER, Joachim 2006: Rezension zu Griesser-Pecar, Tamara: Das zerrissene Volk – Slowenien 194–1946. Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution. Wien 2003. V: H-Soz-u-Kult, 31.03.2006,
<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-1-215> (30. 5. 2006)
- HRIBAR, Tine 2001: Evroslovenstvo. V: Delo (Sobotna priloga), 15. 12. 2001, 22–23.
- HRIBAR, Tine 2004: Evroslovenstvo. Ljubljana, Slovenska matica.
- JANUS, Ludwig 2000: Die Psychoanalyse der vorgeburtlichen Lebenszeit und der Geburt. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- JUDT, Tony 1993: Die Vergangenheit ist ein anderes Land. Politische Mzthen im Nachkriegseuropa. V: Transit 1993/6, 87–120.
- KRAMBERGER, Taja 2001: Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije. V: Halbwachs, Maurice: Kolektivni spomin: Ljubljana, Studia humanitatis, 215–221.
- LEVY, Daniel, SZNAIDER, Nathan 2001: Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust. Frankfurt am Main, Fischer.
- MEIMETH, Michael, SCHILD, Joachim 2002: Die Zukunft von Nationalstaaten in der europäischen Integration. Deutsch und französische Perspektiven. Opladen: Leske + Budrich.

- NOLL, Heinz-Herbert in SCHEUER, Angelika 2006: Kein Herz für Europa? Komparative Indikatoren und Analysen zur europäischen Identität der Bürger. V: ISI – Informatinsdienst 2006/35, 1–5.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2000: Narod, identiteta, spol. (Knjižna zbirka Smeri). Trst, ZTT=EST.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2003: Nacionalna identiteta v času globalizacije. V: Annales. Series Historia et Sociologia 2003/1, 9–28.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2004: Neizgubljivi čas: travma fašizma in nacionalsocializma v luči nuje po »obdobju latence« in transgeneracijske transmisije. V: Razprave in gradivo 2004/44, 38–64.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2005a: Geburtsmetaphern. Gedanken zur Entbettung und (Neu)Einbettung jenseits vertrauter Fixpunkte und Grenzen. V: Elka Tschernokoshewa, Marija Jurić Pahor (izd.): Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten: Theorie – Feldforschung – Praxis (Hybride Welten, 3). Münster-New York-München-Berlin, Waxmann, 43–112.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2005b: The Past That Will Not Pass: Trauma As A Historical Experience: The Case Of The Slovenes In Italy. V: Johannes-Dieter Steinert, Inge Weber-Newth (ur.): Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution. Proceedings of the first international multidisciplinary conference at the Imperial War Museum, London, 29–31 January 2003. Osnabrück, Secolo, 423–435. (Slov. prevod: Preteklost, ki noče miniti: travma kot zgodovinska izkušnja. Primer: Slovenci v Italiji. V: Razprave in gradivo 2003/42, 18–36).
- KOGAN, Ilany 1995: Der stumme Schrei der Kinder. Frankfurt am Main, Fischer.
- KONDA, Martina 2006: In memoriam – Dane Zajc. Prispevek za Radio Multikulti/Berlin, http://www.multikulti.de/_/beitrag_jsp/key=beitrag_372062.html (30. 5. 2006).
- KRISTEVA, Julia 1990: Fremde sind wir uns selbst. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- KULJIĆ, Todor 2003: Kolektivni spomin in globalizacija. V: (Revija) 2000, 2003/153–154–155, 45–63.
- LE RIDER, Jacques, CSÁKY, Moritz, SOMMER, Monika (izd.) 2002: Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa. Innsbruck-Wien-München-Bozen, Studien-Verlag.
- LEVY, Daniel in SZNAIDER, Nathan 2001: Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- LUTHAR, Oto, LUTHAR, Breda 2003: Monopolization of Memory: the politics and textuality of war memorials in Slovenia after 1991. V: *East European Perspectives* [Online ed.], 2003/18. <http://www.rferl.org/reports/ee-report/2003/09/18-030903.asp> (30. 5. 2006).
- MAIER, Charles S. 2002: Heißes und kaltes Gedächtnis. Zur politischen Halbwertszeit des faschistischen und kommunistischen Gedächtnisses. V: *Transit* 2002/22 (Das Gedächtnis des Jahrhunderts), 153–165.
- MANTELLI, Brunello 2003: Revisionismus durch »Aussöhnung«. V: Christoph Cornelißen, Luty Klinkhammer in Wolfgang Schwentker: *Erinnerungskulturen: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main, Fischer, 222–232.
- MARX, Karl, ENGELS Friedrich 1949: *Manifest Komunistične partije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MASTNAK, Tomaž 1998: Evropa med evolucijo in evtanazijo. Ljubljana, Zavod za založniško dejavnost (*Studia Humanitatis*, Apes; 8).
- MECHERIL, Paul 2003: *Prekäre Verhältnisse. Über natio-ethno-kulturelle (Mehrfach) Zugehörigkeit*, Münster-New York-München-Berlin, Waxmann.
- MILEK, Vesna 2005: Jezik je takšna zver, da troši organizem: Tomaž Šalamun, pesnik. V: *Delo* (Sobotna priloga), 23.7.2005, 22–26.
- MLINAR, Zdravko 1997: Globalizacija kot izziv za sociološko raziskovanje: V: *Teorija in praksa* 1997/34, 575–595.
- MOČNIK, Rastko 2005: Šestdesetletnica. (Ob šestdesetletnice vojaške zmage nad fašizmom in nacizmom ...). V: *Mladina*, 30. 4. 2005.
- NASTRAN ULE, Mirjana 2000: *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- NEDERVEEN PIETERSE, Jan 1998: Der Melange-Effekt: Globalisierung im Plural. V: Ulrich Beck (izd.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main, 87–124.
- NORA, Pierre 1998: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main, Fischer.
- NORA, Pierre 1995: Das Abenteuer der Lieux de mémoire. V: Etienne François, Hannes Siegrist in Jakob Vogel (izd.): *Nation und Emotion*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- NORA, Pierre 2001: Die Woge der Erinnerung. V: Project Syndicate in Institut for Human Sciences, <http://www.project-syndicate.org/commentary/nora1/German> (30. 5. 2005).

- NORA, Pierre 2002: Gedächtniskonjunktur. V: *Transit-Europäische Revue* 2002/22, 18–3; gl. tudi: <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.htm> (30. 5. 2006).
- NOVAK, Boris A. 2005: Glas in molk Daneta Zajca 1929–2005: in memoriam. V: *Delo*, 26. 10. 2005, 82.
- PAHOR, Boris 1967: *Nekropola*. Maribor, Založba Obzorja, Trst, Založništvo Tržaškega tiska.
- PATTON, Cindy 2002: *Global AIDS/Local Context*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- PELINKA, Anton 2001: Die geänderte Funktionalität von Vergangenheit und Vergangenheitspolitik. Das Ende der Kokordanzemokratie und die Verschiebung der Feindbilder. V: *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaften* 2001/30, 44–45.
- PIETERSE, Jan Nederveen 1998: Der Melange-Effekt. V: Beck, Ulrich (izd.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 87–124.
- ROBERTSON, Roland 1998: Glokalisierung: Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit. V: Beck, Ulrich (izd.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 192–220.
- SLUGA-ŠKOF, Ivanka 1999: *Skozi ogenj in pepel*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, Melbourne, samozaložba.
- SVETLIČIČ, Marjan 2004: *Globalizacija in neenakomeren razvoj v svetu*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- TOPLAK, Cirila 2003: *Združene države Evrope: Zgodovina evropske ideje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- ZAJC, Dane 1984: *Kepa pepela*. (Izbral, uredil in spremno besedo napisal Boris A. Novak). Ljubljana, Mladinska knjiga.
- ZAJC, Dane 1995: *Grmače*. Ljubljana, Mihelač.
- ZAJC, Dane 1998: *Dol, dol*. Ljubljana, Nova revija.

Priloga A: Dela, ki se navezujejo na tematiko memorije in spomina v povezavi s *šoa*, so se v zadnjih dveh desetletjih in pol tako močno pomnožila, da jim ni mogoče v celoti slediti. Naj se omejim le na nekatere pomembnejše, ki večinoma obstajajo tudi v prevodih:

FRIEDLÄNDER, Saul 1979: *When Memory Comes*. New York, Farrar, Straus, Giroux; VIDAL-NAQUET, Pierre 1985: *Les assassins de la mémoire*, Paris, Seuil; DELBO, Charlotte 1985: *La mémoire et les jours*. Paris, Les Editions de Minuit; MILTON, Sybil 1991: *In Fitting Memory? The Art and Politics of Holocaust Memorials*. Detroit: Wayne State University Press; LANGER, Lawrence 1991: *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven and London: Yale University Press; HARTMAN, Geoffrey (izd.) 1994: *Holocaust Remembrance*. Oxford & Cambridge, Blackwell; PLATT, Kristin, DABAG, Mihran 1995: *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Opladen: Leske & Budrich; ; MATTA, Tristano (ur.) 1996: *Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia*: Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia; ROSSI-Doria, Anna 1996: *Memoria e storia: il memoria di un massacro ordinario*. Milano: Mondadori; RÜSEN, Jörn, STRAUB, Jürgen 1998: *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewußtsein, Erinnerung, Geschichte und Identität 2*. Frankfurt am Main, Suhrkamp; BAER, Ulrich 2000: »Niemand zeugt für den Zeugen«. *Erinnerungskultur nach der Shoah*. Frankfurt am Main, Suhrkamp; ESCHEBACH, Insa, JACOBET, Sigrid, WENK, Silke (izd.) 2002: *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids*. Frankfurt am Main, Campus; WENDE, Waltraud Wara (Hg.) 2002: *Geschichte im Film. Mediale Inszenierungen des Holocaust und kulturelles Gedächtnis*. Stuttgart, J. B. Metzler Verlag; METZLER, Astrid: *Bildung als Kritik der Erinnerung. Lernprozesse in Geschlechterdiskursen zum Holocaust-Gedächtnis*. Frankfurt am Main, Brandes & Apsel.

Priloga B: Izbrana dela, ki se navezujejo na *lieux de mémoire*:

NORA, Pierre (izd.) 1984, 1986, 1992: Les lieux de mémoire I. La République. Paris, Gallimard; Les lieux de mémoire II. La Nation. Paris, Gallimard; Les lieux de mémoire III. Les France. Paris, Gallimard; ISNENGHI, Mario (izd.) 1987, 1996, 1997: I luoghi della cultura. Torino: Einaudi; I luoghi della memoria: simboli e miti dell'Italia unita . Roma – Bari, Laterza; I luoghi della memoria: strutture ed eventi dell'italia unita. Roma – Bari, Laterza; SAMUEL, Raphael (izd.): Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity. 3 knjige. London, Routledge 1989; KAMMEN, Michael 1991: The Mystic Chords of Memory. The Transformation of Tradition in American Culture. New York, Knopf; BOER, Pim de, FRIJHOFF, Willem (izd.) 1993: Lieux de mémoire et identités nationales. Amsterdam, Amsterdam University Press; SYMONS, Thomas H. B. (izd.) 1997: Les Lieux de la mémoire. La commémoration du passé au Canada. Ottawa, Société Royale du Ottawa; CSÁKY Moritz, ZEYRINGER, Klaus (izd.) 2000: Ambivalenz des kulturellen Erbes. Vielfachcodierung des historischen Gedächtnisses. Paradigma: Österreich. Innsbruck-Wien-München-Bozen, Studien-Verlag; FRANÇOIS, Etienne, SCHULZE, Hagen (izd.) 2001: Deutsche Erinnerungsorte. 3 knjige. München, Beck; KOLBOOM, Ingo, Gryonka, Alice (izd.) 2002: Gedächtnisorte im anderen Amerika. Tradition und Moderne in Québec / Lieux de mémoire dans l'autre Amérique. Tradition et modernité au Québec. Heidelberg, Synchron; LE RIDER, Jacques, CSÁKY, Moritz, SOMMER, Monika (izd.) 2002: Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa. Innsbruck-Wien-München-Bozen, Studien-Verlag; JAWORSKI, Rudolf, KUSBER, Jan, STEINDORFF, Ludwig (izd.) 2003: Gedächtnisorte in Osteuropa: Vergangenheiten auf dem Prüfstand. Frankfurt am Main, Peter Lang 2003; CZAPLINSKI, Marek, HAHN, Hans-Joachim, WEGER, Tobias (izd.) 2005: Schlesische Erinnerungsorte. Gedächtnis und Identität einer mitteleuropäischen Region. Eine Veröffentlichung des Schlesischen Museums. Görlitz, Neisse Verlag; BRIX, Emil, BRUCKMÜLLER, Ernst (izd.) 2004/05: Memoria Austriae. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.